

СЕКЦІЯ 4 СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

УДК 801.81+811.161.2'38

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2019-2-27>

СУБСТАНТИВНІ ТЕКСТОВО-ОБРАЗНІ УНІВЕРСАЛІЇ ЯК МОВНО-ЕСТЕТИЧНИЙ ФЕНОМЕН (НА ПРИКЛАДІ НАРОДНОГО ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ)

Беценко Тетяна Петрівна,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови і літератури
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка
tpb2016@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1936-6673

У статті подано спробу схарактеризувати природу субстантивних тексто-образних універсалій. Субстантивні тексто-образні універсалії структурно представлені складними іменниками. На прикладі народного героїчного епосу (дум) розглянуто різновиди означених структур, встановлено їх ознаки, з'ясовано стилістичні функції. Залежно від семантики й функції компонентів, субстантивні тексто-образні універсалії поділено на такі підгрупи: 1. Універсалії, які складаються зі слів-синонімів, що позначають одне й те саме поняття. 2. Універсалії, компоненти яких співвідносяться один з одним як родові й видові (це слова типу «означуване + означення (прикладка)»). 3. Універсалії, компоненти яких називають різні, але близькі явища (це так звані парні зближення сумарного характеру). 4. Текстово-образні субстантивні універсалії, один із компонентів яких щодо другого виконує атрибутивну функцію. 5. Текстово-образні субстантивні універсалії, один із компонентів яких називає частину від цілого.

Установлено, що думи, продовжуючи традицію фольклорного слововживання, засвідчують використання складних іменників, – тексто-образних універсалій, специфікою яких є рівноправність, незалежність компонентів, для творення єдиного структурно-семантичне цілого, що дає назву третьому поняттю. З'ясовано, що особливістю мовної організації дум як творів фольклорних є функціонування в них складних топонімів (ойконімів, гідронімів), де власні назви є своєрідними прикладками при словах із просторовою семантикою «город», «місто», «лиман», «ріка», «море», «долина», «могила» тощо. Подібні складні назви – тексто-образні універсалії – тим показові, що побудовані способом інверсійного (зворотного) порядку розташування компонентів: власна назва, що виносить на перше місце, потрапляє в центр уваги: так підкреслюється суспільно-історичне значення того чи іншого географічного об'єкта, наголошується на вагомості подій, що пов'язані з місцем, позначуваним тим чи іншим топонімом. Думи засвідчують використання субстантивних тексто-образних універсалій, у яких одним із компонентів є прикметник. Особливістю цих складних утворень є ще те, що вони є редулькованими одиницями. Повтор кореневої частини як основної, стрижневої в слові, такої, що передає лексичне значення і є носієм семантики споріднених слів, зумовлює загострення уваги на певній деталі – ознаці, спричиняючи конденсацію почуттів, здебільшого негативних. Виразовими в мовній організації дум є складні іменники фольклорного походження, утворені на основі зближень синонімічних слів. У таких єдностях один синонім, завдяки додатковому емоційно-змістовому відтінку, наявному в семантичній структурі, підсилює, конкретизує значення іншого. Субстантивні тексто-образні універсалії – естетично наповнені одиниці.

Ключові слова: мова дум, фольклорний текст, субстантивні тексто-образні універсалії, стилістичні функції.

SUBSTANTIVE TEXT-SHAPED AS LINGUISTIC UNIVERSALS AESTHETIC PHENOMENON (FOR EXAMPLE, THE NATIONAL HEROIC EPIC)

Becenko Tetyana Petrovna,
Doctor of Philology, Professor,
Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature
Sumy State A. S. Makarenko Pedagogical University
tpb2016@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1936-6673

The article attempts to characterize the nature of substantive text-shaped universals. Subtotal text-shaped universals are structurally represented by complex nouns. On the example of the national heroic epic (duma), the types of the mentioned structures are considered, their signs are established, stylistic functions are clarified. Depending on the semantics and

function of the components, the substantive text-image universals are divided into the following subgroups: 1. Universals that consist of synonyms, denoting the same notion. 2. Universals, the components of which are related with one another as generic and species (these words are "meaningful + definitions (example)"). 3. Universals, the components of which are called different but close phenomena (this so-called paired approximation of the total character). 4. Text-shaped substantive universals, one of whose components in relation to the second performs an attributive function. 5. Text-shaped substantive universals, one of which components is called part of the whole.

It is established that the Dumas, continuing the tradition of folkloric usage, testify to the use of complex nouns – text-shaped universals, the specifics of which are equality, independence of components, for the creation of a single structural-semantic whole, which gives the name of the third concept.

It is established that the peculiarity of the linguistic organization of the Dumas as folklore works is the functioning of complex toponyms (oikonim, hydronyms) in them, where their names serve as peculiar examples in words with spatial semantics city, city, estuary, river, sea, valley, grave, etc. Similar complex names – text-shaped universals – are indicative of the fact that they are constructed by the inverse (reverse) order of the location of the components: the proper name given to the first place falls into the spotlight: in this way the socio-historical significance of this or that geographical region is emphasized. There is an emphasis on the significance of events associated with a place designated by one or another place name.

The dumas testify to the use of substantive text-image universals, in which one of the components is the adjective. The peculiarity of these complex entities is that they serve as reduplicated units. Repetition of the root part as the main, rod in the word, which transmits lexical meaning and is the bearer of the semantics of related words, causes an aggravation of attention on a certain detail – the signs, causing the condensation of feelings – are mostly negative.

Expressions in the language organization of the Dumas are complex nouns of folk origin, formed on the basis of convergence of synonymous words. In such unities, one synonym, due to the additional emotional and content tone available in its semantic structure, amplifies, specifies the meaning of another. Subtotal text-shaped universals – aesthetically filled units.

Key words: дума language, folklore text, substantive text-shaped universals, stylistic functions.

1. Вступ

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою пізнання природи фольклорної мови як феноменального явища мислительної, креативної діяльності людини. Новизна дослідження полягає в установленні, описі систематизації та узагальненні фактів стосовно конструювання фольклорних текстів з допомогою складних структур, представлених іменниками, – тексто-образних універсалій. Мета розвідки – схарактеризувати субстантивні тексто-образні універсалії думового епосу, представлені структурами складних іменників, як мовно-естетичні факти фольклорного дискурсу.

Основними завданнями є з'ясувати способи вираження субстантивних тексто-образних універсалій; виокремити різновиди означених структур залежно від семантики й функції компонентів, описати їх стилістичні функції.

2. Способи вираження субстантивних тексто-образних універсалій

Субстантивні тексто-образні універсалії структурно представлені складними іменниками. Треба підкреслити, що наявність композитів у народнопоетичних творах учені кваліфікують як їх стильову рису (Єрмоленко, 1987: 65; Коваль, 1978: 157, 159–160; Пономарів, 2000: 141–142; Журавльова, 1984: 36). Загалом же словоскладання є одним із найпродуктивніших видів словотворення в українській, російській та інших слов'янських мовах (Доценко 1961: 20–21 тощо).

Характерною ознакою субстантивних тексто-образних універсалій є те, що вони можуть бути розглянуті як одиниці синтаксич-

ного, лексико-семантичного, словотвірного, морфологічного рівнів.

Те, наскільки органічними складниками є зазначені одиниці в структурі текстів фольклорного стилю, засвідчено в здатності їх виконувати різноманітні синтаксичні функції безпосередньо в реченні, виступати в ролі суб'єкта, об'єкта дії тощо. Наприклад, у функції підмета:

Будуть мене *вовки-сіроманці* зустрічати (Д, 1969: 146);

Орли-чорнокрильці налітали... (УНД, 1972: 160);

Тоді *вовці-сірохманці* находжали
І *орли-чорнокрильці* налітали (УНД, 1972: 161);

Кайдани-залізо ноги повривало (УНД, 1972: 108).

У функції присудка:

Два брати конная-конониця,

А третій пішая-пішениця (УНД, 1972: 167).

У функції обставини:

Ще ти мене не піймав,

Да уже в *Килим-город* запродав (УНД, 1972: 74);

Та на *Савор-могилу* ісходжає (УНД, 1972: 186).

У функції додатка:

Од города Козлова забігайте,

Турків-яничар впень рубайте (Д, 1959: 45);

Тепер дев'ятий день минув,

Як *хліб-сіль* ів (УНД, 1972: 161);

Якби я їх тіло находив,

Не дав би я *птиці-звіру* на поталу (УНД, 1972: 171);

Отця-матку штить і поважати (УНД, 2009: 782);

Стали *брата-ніхотинця* питати (УНД, 1972: 190).

Субстантивні універсалії думового епосу засвідчені й у функції ускладнювальних компонентів, зокрема звертань:

«Гей, корчмо, корчмо-княгинє!»

(УНДП, 1955: 22; Д, 1959: 141);

Савір-могило, будь ти мені рідна мати (УНД, 1972: 171);

«*Орле-брате*, чи не бачив ти мого соколяти...» (УНД, 1972: 114);

відокремлених прикладок:

Да на свої слуги, *турки-яниченьки*, зозла гукає... (УНД, 1972: 108);

Меншого брата, *пішого-ніхотинця*, обжидати (УНД, 1972: 189).

3. Творення субстантивних тексто-образних універсалій

У творенні субстантивних тексто-образних універсалій беруть участь іменники, що позначають *власні назви* (одиничні найменування): а) теоніми (*Господь, Творець, Бог*): За атамана Матяша *Господа-Бога* прохали (УНД, 1972: 80), Ой та все Всевишняго *Господа-Творця* прохала (УНД, 1972: 366); б) топоніми (*Дніпро, Черкень, Киля*): О тоді-то на *Черкень-долину* прибували (УНД, 1972: 250), К *Дніпру-Слауті* низенько уклоняли (УНД, 1972: 147), Сів він на *Осаул-могілі* спочивати (УНД, 1972: 189), *переплив я Дунай-річку* (Д, 1969: 61), на *Вислі-річці* лід обломив (УНД, 1972: 289); загальні: І) неістоти а) просторові найменування (*город, долина, могила, степ*): До *города-царя* в полон не забрали (Д, 1969: 135; УНД, 1972: 258), Оце ж тобі *шлях-дорога* широка і довга (УНД, 1972: 367); б) назви речовин, матеріалу (*залізо, мед, вино, срібло*): Царигород-город, на *сребло-золото* багатий (УНД, 1972: 117), *Сребла-злата* по достатках набирали (УНД, 1972: 258), *Кайдани-залізо* ноги повривало (Д, 1969: 54; УНД, 1972: 108; УНД, 2009: 126), *Залізо-кайдани* но пообривало (УНД, 2009: 129), А козак сидить у корчмі та *мед-вино* кружає (УНД, 1972: 309), *Хліба-солі* його вживати (УНД, 1972: 291); в) назви зброї (*меч, тицаль*): город Козлов *огнем-мечем* воювати (Д, 1969: 70), Городь Козловь *огнемь-мечемь* воевати (УНД, 1972: 120); г) назви частин тіла людини (*руки, ноги*): з правої руки *пальця-мізниця* урубайте (Д, 1969: 125), *ручками-пучками* хліб-сіть дробляла (УНД, 1972: 366); г) назви одягу (*шапки, приполи*): *Шапки-приполами* землю носили (УНД, 1972: 296); д) абстрактні номени (*мука, кара, щастя, доля*): *Слави-лицарства* козацькому війську доставати

(Д, 1969: 147; УНД, 1972: 291), Та й повезли ж у Варшаву / Павлюка і Сулиму / Та й на тяжку *муку-кару* (УНД, 1972: 260), Бодай же ви *щастя-долі* не мали (УНД, 1972: 361); е) назви будівель і їх частин (*сіни, хата*): Буду тобі при старості літях *сіни-хату* вимітати (УНД, 1972: 359); І) *істоти*: а) назви осіб (за родинними стосунками, за національною належністю, соціальним станом, за особистісними стосунками, родом занять тощо (*батько, отець, мати, ненька, брат, товариш, друг, турок, лях, пан* тощо): та на свої слуги, *турки-яниченьки*, зозла гукає (УНД, 1972: 108), Слухайте, *панове-молодці* (УНД, 1972: 308), То *козачка-неборачка* до його приходжає (УНД, 1972: 307), Бодай тебе, *козаче-сіромахо*, побило в чистому полі (УНД, 1972: 307), стали їх *турки-недовірки* доганяти (Д, 1969: 61), чи *ляхів-во-рогів* киями покладаєте, чи *татар-бусурман...* в плін завертаєте? (Д, 1969: 146), Да отакою ж ми будем *батьку-матері* правду казати (УНД, 1972: 221), А нумо барзо до *отця-матері* поїжджати (УНД, 1972: 220), Не будем ми *отцеві-матері* правди казати (УНД, 1972: 218); б) найменування тварин (*звір, птиця, щука, риба*): *Звіру-птиці* на поталу не оддайте (УНД, 1972: 220).

Компоненти субстантивної тексто-образної універсалії представлені одиницями, що мають *однаковий рід*: моделі **імен. чол. р. + імен. чол. р.** (*брат-товариш*), **імен. жін. р. + імен. жін. р.** (*печаль-туга* (УНД, 1972: 333)), **імен. сер. р. + імен. сер. р.** (*срібло-золото* (УНД, 1972: 100)) і *різний рід*: моделі **імен. чол. р. + імен. жін. р.** (*отець-мати* (УНД, 1972: 162; УНД, 2009: 781)); **імен. чол. р. + імен. сер. р.** (*мед-вино* (УНД, 1972: 309)); **імен. сер. р. + імен. жін. р.** (*щастя-доля* (УНД, 1972: 127)); *однакове число* – однину (*мед-вино* (УНД, 1972: 309)), множину (*грунти-маєтки* (УНД, 1972: 104)) і *різне число* (*кайдани-залізо* (УНД, 1972: 1030)).

4. Семантичні різновиди субстантивних тексто-образних універсалій

Залежно від семантики й функції компонентів, субстантивні тексто-образні універсалії поділяємо на такі підгрупи:

1. Універсалії, які складаються зі слів-синонімів, що позначають одне й те саме поняття: *висота-гора* (УНД, 1972: 115), *Бог-Творець* (Д, 1959: 153), *Господь-Творець* (УНД, 1972: 366), *Господь-Бог* (УНД, 1972: 80), *горе-біда* (УНД, 1972: 265, 273), *Дніпро-Слаута* (УНДП, 1955: 35; УНД, 1972: 86 (3), 147), *доля-щастя* (УНД, 1972: 162, 230), *мука-кара* (УНД, 1972: 260), *поміч-порятунок* (УНД, 1972: 187), *путь-дорога* (УНДП, 1955: 64; УНД, 1972: 192, 195, 270, 274),

стежки-доріжки (УНД, 1972: 282), час-пора (УНД 1972: 305), час-врем'я (УНД 1972: 217), шлях-дорога (Д 1969: 262; УНД 1972: 367).

2. Універсалії, компоненти яких співвідносяться один з одним як родові і видові (це слова типу «означуване + означення (прикладка)»): *Тендрів-острів* (Д, 1969: 87), *Буг-ріка* (УНД, 1972: 284), *Висла-річка* (УНД, 1972: 289 (2)), *Гайман-долина* (УНД, 1972: 250), *Кефа-город* (УНД, 1972: 141), *Килим-город* (УНД, 1972: 72, 73 (4), 74 (2)), *Килия-город* (УНД, 1972: 72, 73), *лебідь-птиця* (УНД, 1972: 261), *Лиман-ріка* (Д, 1969: 87; УНД, 1972: 147), *Мурав-степи* (УНД, 1972: 174, 175), *луг-Базалуг* (УНДП, 1955: 36), *Озов-город* (УНД, 1972: 177), *оріх-дерево* (УНД, 1972: 116), *Савур-могила* (Д, 1969: 104, 107, 112, 113, 120), *Осавур-могила* (УНД, 1972: 160 (2), 189 (2)), *Савір-могила* (УНД, 1972: 171 (4)), *Осаур-могила* (УНД, 1972: 162), *Савор-могила* (УНД, 1972: 156 (2), 160 (2), 162, 164, 167 (3), 169 (3), 171 (4) тощо), *палец-мизинець* (УНД, 1972: 386 (2)), *Пирятин-город* (УНД, 1972: 387), *щука-риба* (УНД, 1972: 317), *Царигород-город* (УНД, 1972: 117 (2)), *Черкень-долина* (УНД, 1972: 224 (2), 225, 226, 231, 232 (2), 233, 244, 245 (2), 246, 247 (2), 250, 252 (5), 253 (3), 254, 255 (4)), *Черкес-долина* (УНД, 1972: 243, 244, 245, 255 (2), 256, 257). На подібні парні структури в народній поезії свого часу звернув увагу О.О. Потєбня: «Поеднання зразків: «річка Дунай», «Дунай-ріка», «Птиця-орел», «орел-птиця», <...> причому перше – загальне, родове, друге – часткове (загальне або власне) <...>» (Потєбня, 1968: 132).

3. Універсалії, компоненти яких називають різні, але близькі явища (це так звані парні зближення сумарного характеру). Загальна семантика універсалії виводиться як похідна від двох компонентів. Формули такого типу О.О. Потєбня іменує «двандва»: «В усній словесності, а подекуди у просторіччі досить частотні не складення, як вище, а зближення граматично самостійних слів, які вказують, треба думати, на те, що колись і наші мови широко використовували прийом узагальнення, подібно до китайської: а) зразок батько-мати (= батьки) <...>, хліб-сіль а *rotiori* = людська їжа, «рід-плем'я» – взагалі батьки <...>. Це сполуки не важко розрізнявальних синонімів, як рать-сила <...>, а слів, відмінних за значенням, тому що рід – ближчі, плем'я – дальші родичі <...>. Це не атрибутивні сполуки, як трава-ковила, ворон-птаха <...>, а сполуки рівнозначних <...>» (Потєбня, 1968: 415–416). До зазначеного різновиду текстово-образних універсалій зараховуємо такі структури: *батько-мати* (УНД,

1972: 196, 199, 200 (2), 221 (2)); *грунти-маєтки* (УНД, 1972: 104, 129); *грунти-худоба* (Д, 1969: 107; УНД, 1972: 162, 212), *дуки-срібляники* (УНД, 1972: 303 (2), 304 (2), 305); *звір-птиця* (Д, 1969: 118, 121; УНД, 1972: 87, 91, 158, 160, 163, 171, 173, 175, 176, 183, 184, 186, 217, 218, 220, 317, 320, 324), *птиця-звір* (УНД, 1972: 163, 171, 184, 186); *кайдани-залізо* (УНД, 1972: 103, 108); *мед-вино* (УНД, 1972: 309), *мед-горілка* (УНД, 1972: 404); *отець-мати* (УНДП, 1955: 65; Д 1969: 106, 107, 134; УНД, 1972: 405 (2), 406, 407 (2), 409 (2), 411); *отець-матінка* (УНД, 1972: 214), *отець-матка* (УНД, 1972: 407); *отець-матушка* (УНД, 1972: 181 (3)); *отець-ненька* (Д, 1969: 141; УНД, 1972: 99, 103 (2), 162 (2), 167 (2), 169, 171 (3), 181 (3), 189, 213, 217, 264, 268, 272, 298, 300 (2)); *руки-ноги* (УНД, 1972: 184), *ріки-озера* (УНД, 1972: 330 (2)); *шапки-приполи* (УНД, 1972: 296); *статки-маєтки* (УНД, 1972: 101, 127); *статки-монетки* (УНД, 1972: 102); *срібро-золото* (Д, 1969: 58), *срібло-злато* (УНД, 1972: 102, 106, 120, 148, 258); *срібро-злато* (УНДП, 1955: 55; УНД 1972: 101, 102, 120, 148, 258); *хліб-сіль* (Д, 1969: 98, 106, 107, 131; УНД, 1972: 93, 188, 207, 221, 230, 249, 254, 264, 265, 266, 269 (2), 270, 272, 273 (2) тощо; УНДП, 1990: 63).

4. Текстово-образні субстантивні універсалії, один із компонентів яких щодо другого виконує атрибутивну функцію: *мати-земля* (УНД, 1972: 215); *земля-неволя* (УНД, 1972: 188); *огонь-меч* (УНДП, 1955: 55; УНД, 1972: 120); *козак-сіромаха* (УНД, 1972: 307), *сонце-мати* (Д, 1969: 52).

5. Текстово-образні субстантивні універсалії, один із компонентів яких називає частину від цілого: *сіни-хата* (Д, 1959: 156; Д, 1969: 263) (сіни як частина будівлі), *город-улиця* (вулиця як дрібніша одиниця територіального поділу в місті), *ручки-пучки* (пучки – верхня частина пальців).

Загалом же субстантивні текстово-образні універсалії, які представлені складними словами, розглядаємо як структури, що утворені лексико-синтаксичним способом – «способом зрощення або зближення різновидних словосполучень, тобто лексикалізації їх у процесі тривального вживання для означення якогось поняття, предмета, явища» (Доценко, 1961: 26).

Прикладковий характер текстово-образних універсалій відіграє важливу роль для образного найменування героїв у думовому епосі, пор.: *козак-сіромаха* (УНД, 1972: 308), *козак-летяга* (УНД, 1972: 299). «Народнопісенна образна мова актуалізує динамічну ознаку у формі іменникової прикладки, збільшуючи

таким чином вагу складних парних утворень» (Єрмоленко, 1987: 66). Ці народнопоетичні універсалії-прикладки, уживані в думках, покликані загострити увагу на певній ознаці й разом із тим викликати відповідні почуття: зокрема структура *козак-сіромаха* завдяки додатковій (другій) назві якнайточніше вказує на соціальний стан ліричного героя: сірома «незаможна людина; бідак, нещасна людина» (СУМ, IX: 231) і водночас містить у собі сему «співчуття, вболівання за долю героя». Так, функціонуючи в думі «Козацьке життя», цей складний іменник є загальним номінантом головного ліричного героя й містить його оцінну характеристику, відбиваючи певною мірою й узагальнену картину тогочасного буття: соціального стану не однієї окремо взятої особи, а цілого класу.

В українській народній поезії загалом, а в думках зокрема часто вживаною виступає прикладка *молодець*: молодець – від молодий, отже, за народними уявленнями, ставна, здорова людина міцного складу. Саме таким епітетом характеризувалися козаки, що були втіленням сили, могутності, краси, мужності: відповідно, виникли текстові універсалії *друзі-молодці* (УНД, 1972: 266), *панове-молодці* (УНД, 1972: 82) тощо. Наприклад: «Ей, козаки, діти, *друзі-молодці!*», «Ой тоді ж то козаки, *друзі-молодці*, добре дбали», «Гей, *друзі-молодці*, браття, козаки-запорожці!»

Як суто думовий кваліфікуємо складний іменник *дуки-срібляники*, що вживається для найменування багатих осіб, дука – «князь, знатний господинь, богачь» (Грінченко, 1907 I: 451) (показово, що значення слова дука Б.Д. Грінченко ілюструє прикладом із думи), срібляник – «богачь» (Грінченко, 1907 IV: 193).

Окрему групу становлять текстово-образні універсалії – образні назви – прикладки, що стосуються тварин, звірів, птахів: *орли-чорнокрильці* (Д, 1969: 142, 145; УНД, 1972: 161; УНДП, 1990: 61), *вовки-сіроманці* (УНДП, 1955: 38; Д, 1969: 104, 105, 113, 114, 145, 146; УНД, 1972: 161; УНДП, 1990: 62). Ці фольклорні образи дуже поширені в думках, особливо під час змалювання трагічних подій, як-от: смерть, загибель козака. Орел, окрім того позитивного змісту, що властивий цій лексемі, водночас має й негативний відтінок (орел – хижий птах), вовк завжди є атрибутом біди, лиха, – смерті (УНД, 1972: 99). Протеобразивовка-сіроманця й орла-чорнокрильця сприймаються без негативних емоційних відтінків. За контекстом вони, тільки провісники смерті, а не ті, що безпосередньо спричиняють її. Наприклад: «*Братіки-орлики*, гості мої ні любі, ні милі, /

Дайте душі з тілом розстатися, / Тогда будете на чорний чуб наступати, / Очі з лоба вибирати» (УНД, 1972: 217). Ставлення наших предків до птахів, належне осмислення їхньої участі в долі людини досить чітко виявляється вже в тому, як вони іменуються: *братіки*; при цьому словотворчі афікси відіграють важливу роль у створенні відповідних смислів: так, демінутивний суфікс увиразнює семантику цього іменника емоційним відтінком глибокого душевного болю, безвиході, розпачу тощо.

У 11-томному Словнику української мови лексема *чорнокрилець* із приміткою *поет.* фіксується зі значенням «чорнокрилий птах» (ілюструється прикладом із думи (як компонент складного слова) та як самостійна структура (приклад з твору М. Стельмаха) (СУМ, XI: 377), *сизокрилець* подається з приміткою *нар.-поет.* «птах із сизими крилами (здебільшого про голубів, орлів) (ілюструється прикладом із думи) (СУМ, IX: 162), *сіроманець* кваліфікується так: «уживається як сталий епітет вовка, часто у прикладці *вовк-сіроманець*» (СУМ, IX: 231), без указівки на народнопоетичне джерело.

У словнику за ред. Б.Д. Грінченка зафіксовано лексеми *сизоперець* «з сизим пір'ям» (Грінченко, 1909 IV: 118) (ілюстровано прикладом із думи як компонент складного слова *орли-сизоперці*), *сіроманець* «епітет вовка: сірий» (Грінченко, 1909 IV: 128) (ілюстровано прикладом із думи у функції компонента складного слова *вовки-сіроманці*), *сірохманець* «сіроманець» (Грінченко, 1909 IV: 128) (ілюстровано прикладом із думи як компонент складного слова *вовки-сірохманці*), але не подано лексеми *сизокрилець*, хоча лексеми *сизокрил*, *сизокрилий*, *сизокриленький* засвідчені в цьому джерелі також. Якщо в окремих випадках і зазначається, що джерелом виникнення вищезгаданих лексем є народна творчість, то не уточнюється, якого саме жанру, а це, вважаємо, суттєво, бо саме в думках з'явилися розглядувані нами структури.

Компоненти текстово-образних універсалій *орли-чорнокрильці*, *орли-сизоперці* своєрідні тим, що перший із них у думках функціонує й поза складним словом (орел), а другий – ні, він виявляється «прив'язаним» до першого, тобто є елементом певного складного слова (*орли-чорнокрильці*, *орли-сизоперці*).

Компоненти структури *вовки-сіроманці* також характеризуються неоднаковою самостійністю щодо «вільного» функціонування: перший – незалежний, засвідчений і поза складним словом, другий – «прив'язаний» до першого, без нього не зафіксований; загалом же

ці два компоненти представляють неподільну структуру.

Фольклорними за походженням кваліфікуємо зближення родових і видових назв, де видова назва конкретизує значення: *лебідь-птиця* (УНД, 1972: 261), *щука-риба* (УНД, 1972: 114), *клен-дерево* (УНДП, 1955: 63), *оріх-дерево* (УНД, 1972: 114), *звір-птиця* (УНД, 1972: 317). Такі зближення, що в основному ґрунтуються на поєднанні понять зі світу живої природи (істот), тим показові, що також здатні набувати певного художнього узагальнення, тяжіючи водночас до символічності. Напр., у випадку: «Ой, як-то трудно *звіру-птиці* / Без поля, без дуброви, / То так трудно *щуці-рибі* на суходолі. / Ох, як-то трудно з сирої землі / Важкий камінь зняти, / То так трудно на чужині без отця, без матки помирати...» (УНД, 1972: 317) – фольклоризми *щука-риба*, *звір-птиця* уособлюють, з одного боку, певний простір – водний і земний, що є їх єдино визначеною умовою існування, з другого боку, ці лексеми включаються в більш складні зв'язки, цим самим викликають до себе подвійну увагу: як одиниці мікро- та макроконтексту. З їх допомогою витворюються типові формули пісенного паралелізму, що будуються на зіставленні характеристики психічного стану людини із символічними картинами природи. Специфіка побудови подібних порівнянь така: спочатку подаються предмети природи, потім вони зіставляються, порівнюються з настроями, почуттями, переживаннями людини, в кінцевому результаті, це зумовлює відтворення в усій повноті настроїв, почуттів, переживань людини та сили їх вияву.

Особливістю мовної організації дум як творів фольклорних є функціонування в них складних топонімів (ойконімів, гідронімів), де власні назви є своєрідними прикладками при словах із просторовою семантикою город, місто, лиман, ріка, море, долина, могила тощо, напр.: *Черкень-долина* (УНД, 1972: 224), *Осагур-могила* (УНД, 1972: 189), *Мурав-степи* (УНД, 1972: 174), *Озов-город* (УНД, 1972: 177), *Килим-город* (УНД, 1972: 72), *Дунай-скирло* (УНД, 1972: 404), *Лиман-ріка* (УНД, 1972: 147), *Ташилик-ріка* (УНД, 1972: 294), *Висла-річка* (УНД, 1972: 289), *Буг-річка* (УНД, 1972: 284), *Тендрів-острів* (УНД, 1972: 147). Подібні складні назви – текстово-образні універсалії – тим показові, що побудовані способом інверсійного (зворотного) порядку розташування компонентів: власна назва, що виноситься на перше місце, потрапляє в центр уваги: так підкреслюється суспільно-історичне значення того чи іншого географічного об'єкта, наголошується на вагомості подій, що

пов'язані з місцем, позначуваним тим чи іншим топонімом. Окрім того, інверсійний порядок як певне порушення граматичних норм передбачає певну стилістичну мету: в аналізованому випадку – це опоетизування (з урахуванням різних ідейно-змістових моментів) місця зображуваних подій, підкреслення значущості цього місця (шляхом висунення на перший план топоніма) тощо; звичайно, не можна не зважати й на ритм, що також почасти вимагає відповідного словорозташування.

Проаналізовані субстантивні текстово-образні універсалії думового епосу – прикладки – є переконливим доказом істинності висновків, зроблених В.С. Ващенком, що «прикладка – одне з найбільш характерних і виразних явищ фольклорної мови. Звідси вона запозичена й поширилась і в літературних зразках. Про роль прикладки у фольклорі вже свідчить хоч би те, що майже для кожного фольклорного жанру виробились свої прикладки, саме йому властиві (казкові, думні тощо)» (Ващенко, 1958: 186–187).

У думках, крім типових фольклорних формул *батько-мати*, *щука-риба*, виділяємо оказіональні прикладкові утворення (пор.: С.Я. Єрмоленко вказує на пісенні оказіоналізми (Єрмоленко, 1987: 65)), думові оказіоналізми – поодинокі складні субстантивні формули, утворені за відповідним зразком: *вода-погода* (УНД, 1972: 160, 205), *корчма-княгиня* (УНД, 1972: 309), *пили-тумани* (УНД, 1972: 157), *пори́г-вода* (УНД, 1972: 259), *чоло-мед* (УНД, 1972: 304), *стрілки-калінівки* (Д, 1969: 50), а також згадувані вже з першим компонентом – прикметником: *пішая-пішаниця* (УНД, 1972: 167). Оказіональні складні слова, як відзначала С.Я. Єрмоленко, є органічним складником цієї системи з її орієнтацією на формульність, на семантичні повтори (Єрмоленко, 1987: 66).

Як уже наголошувалося, думи засвідчують використання субстантивних текстово-образних універсалій, у яких одним із компонентів є прикметник: *конная-конониця* (УНД, 1972: 167), *піша-пішаниця* (Д, 1969: 117, 118, 119, 120; УНД, 1972: 178), *піший-піхотинець* (УНДП, 1955: 63; УНД, 1972: 182), *чужая-чужинина* (УНДП, 1955: 217; УНД, 1972: 367), *піший-пішениця* (УНД, 1972: 166, 167, 177), *чужа-чужина* (УНД, 1972: 359). Особливістю цих складних утворень є ще й те, що вони є редукованими одиницями. Відповідно, повтор кореневої частини як основної, стрижневої в слові, такої, що передає лексичне значення і «є носієм семантики споріднених слів, спадковості в них його форми і значення» (Коваль, 1978: 89),

зумовлює загострення уваги на певній деталі – ознаці, так спричиняючи конденсацію почуттів, здебільшого негативних. Так, коли зазначається, що двоє братів кінних, а третій – піша-пішаниця чи піший-піхотинець, то в такий спосіб підкреслюється особливо складне становище, в яке потрапив і в якому перебуває герой, адже козак обов'язково повинен мати коня, тобто основний засіб пересування за тодішніх умов, інакше ситуація розцінюється як надзвичайно складна й, більше того, безвихідна, трагічна. Пор., наприклад, прокляття, яке посилає дружина чоловікові – козакові, що «у військо ходив»: «Бодай тебе, козаچه-сіромахо, побило в чистому полі / Три недолі: / перша недоля – щоб під тобою добрий кінь пристав...» (УНД, 1972: 307–308).

Графічне оформлення подібних словосполучень у складне слово (з допомогою дефіса), мабуть, не випадкове, однак важко поясненне: думи як твори фольклорного вжитку записувалися безпосередньо з вуст виконавців; складно визначити, що вплинуло на те, що упорядник збірки «Украинские народные думы» (Москва, 1972) Б.П. Кирдан (звичайно, на основі етнографічних записів дум П.О. Куліша, П.Г. Житецького, А. Метлинського та ін., а також, без сумніву, на основі прослуханих дум у виконанні кобзарів) передав подібні структури як складні слова. Певне, в живому виконанні (тобто під час співу) ці структури за смыслом та інтонаційно тяжіли й оформлялися саме як складні слова. У думках разом із тим натрапляємо на атрибутивні структури типу *сирая сириця*, що оформлені словосполученням, а не складним словом. Підставою для об'єднання в одне складне слово і, відповідно, в одне складне поняття може бути й та обставина, що самі по собі відсутні прикметники *конная*, *пішая* (як своєрідні нестягнені форми відносних прикметників, що виникли за аналогією до нестягнених якісних прикметників), також іменник коннаниця (їх навіть не фіксує словник за ред. Б.Д. Грінченка), проте іменники *пішаниця*, *піхотинець*, *чужанина*, *чужаниця*, *чужениця* подані в Словнику української мови за ред. Б.Д. Грінченка.

Думи, продовжуючи традицію фольклорного слововживання, засвідчують використання складних іменників – текстово-образних універсалій, специфікою яких є те, що вони рівноправні, незалежні одне від одного настільки, що, створюючи єдине структурно-семантичне ціле, дають назву третьому поняттю – коли «обидва поняття складаються на одно узагальнене» (Курило, 2004: 206): *отець-мати* – батьки; *хліб-сіль* – їжа; *срібло-золото*, *дуки-срібляники*,

статки-маєтки – багатство, достаток; *щастя-доля* – успіх у житті, талан; *руки-ноги* – частини тіла людини; *ріки-озера* – водойми, водний простір; *шапки-приполи* – одяг; *огонь-меч*, *пищаль-ружжє* – зброя. Незалежність цих складних іменників усе ж не виключає їх семантичного зближення, що й зумовлює об'єднання названих одиниць у ціліснооформлену, структурно-семантичну єдність. Завдяки цьому у фольклорних текстах досягається створення максимально згущеної думки з використанням мінімальної кількості одиниць. Напр.: ... Як та бідна вдова / а в своєму домові гомоніла. / Ой та ручками-пучками / А хліб-сіль роздробляла; / Та все синів годувала... (УНД, 1972: 372). *Хліб-сіль* тут – поетичне узагальнення одвічних атрибутів національного харчування і водночас характеристика соціального стану незаможних верств населення (своєрідне підкреслення бідності, злиденного становища тощо).

Показово, що наведені вище уснопетичні зближення, незважаючи на свою злитість, мають здатність роз'єднуватися й функціонувати як однорідні члени, навіть у різних варіантах однієї й тієї ж думи: «Наче в його дворі не бували, / Хліба і солі не їдали» (УНД, 1972: 324).

Виразовими в мовній організації дум є складні іменники фольклорного походження, утворені на основі зближень синонімічних слів. У таких єдностях один синонім, як правило, завдяки додатковому емоційно-змістовому відтінку, наявному в семантичній структурі, підсилює, конкретизує значення іншого. Наприклад: та й повезли ж у Варшаву / Павлюка й Сулиму / Та й на тяжку муку-кару, / Всім ляхам на диво» (УНД, 1972: 260) – тут *мука-кара* напрочуд точно, лаконічно – без будь-яких описів і розтлумачень – містить повідомлення про перебіг подій, їх подальший розвиток і разом із тим засвідчує внутрішній стан ліричних героїв, що цілком зрозуміло із семантики складників цієї лексеми: *мука* «страждання, зумовлене фізичними болями, духовними переживаннями» (СУМ, IV: 260), а *кара* «суворе покарання, відплата за що-небудь; катування; страта» (СУМ, IV: 99).

В іншому випадку: «Братіку мій рідненький, / Як голубонько сивенький! / Через бистрії води білим лебедоньком перепливи, / ...А на моє подвір'я сизокрилим голубком упади / І жалібненько загуди, – / Серцю печаль-тугу мою розділи» (УНД, 1972: 333) – складний іменник *печаль-туга* утворюється шляхом поєднання складників *печаль* – «те, що засмучує когось-небудь, завдає комусь горя, журби» (СУМ, IV: 346) і *туга* – «почуття глибокого жалю; важкий

настрій, переживання, спричинені якимсь горем, невдачею і т. ін.; журба, сум; це почуття викликане відсутністю кого-небудь, хто знаходиться десь далеко» (СУМ, X: 310), які хоч і близькі, проте не однакові в плані притаманних їм емоційно-експресивних відтінків, що супроводжують основне лексичне значення: перший компонент порівняно з другим дещо «слабший» як виразник ступеня емоційно-психічних переживань ліричного героя, проте разом вони становлять надзвичайно виразну в емоційно-змістовому плані єдність.

Складні іменники зазначеного різновиду, що належать до текстово-образних універсалій, можуть утворювати синонімічні ряди: 1. *Туга-печаль, кара-мука, горе-біда*. 2. *Шлях-дорога, стежки-доріжки, путь-дорога*. 3. *День-година, час-врем'я*. 4. *Статки-маєтки, статки-монетки, ґрунти-маєтки, ґрунта-худоба*.

5. Висновки

Отже, думовим текстам властиві субстантивні текстово-образні універсалії, представлені складними іменниками. Означені структури відзначаються потужним естетичним потенціалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ващенко В.С. Стилiстичнi явища в українській мові. Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1958. Ч. 1. 228 с.
2. Доценко М.Т. Славiстичне мовознавство про словоскладання у слов'янських мовах та його розвиток. *УМЛШ*. 1961. № 4. С. 20–26.
3. Думи / ред. М.В. Сидоренко ; худ. оформ. І.П. Хотінко. Київ : Жовтень, 1959. 187 с.
4. Думи / упор. текстiв, вступна стаття, примітки та коментарі Г.А. Нудьги ; худож. О.Г. Сластiон. Київ : Рад. письм., 1969. 235 с.
5. Ермоленко С.Я. Фольклор і лiтературна мова. Київ : Наукова думка, 1987. 242 с.
6. Журавльова Н.М. Структура та стилiстична роль складних iменникiв у народнописеннiй мові. *УМЛШ*. 1984. № 12. С. 36–42.
7. Коваль А.П. Практична стилiстика сучасної української мови. Київ : Вища школа, 1978. 376 с.
8. Курило О. Уваги до сучасної української лiтературної мови. Київ : Вид-во Соломii Павличко «Основи», 2004. 303 с.
9. Мойсiєнко А. Динамiчний аспект номiнацii : монографiя. Київ : ВПЦ «Київський унiверситет», 2004. 100 с.
10. Пономарiв О.Д. Стилiстика сучасної української мови : пiдручник. Тернопiль : Навч. книга – Богдан, 2000. 248 с.

11. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Москва : Просвещение, 1968. Т. 3. 552 с.
12. Гринченко Б.Д. Словарь украинского языка за ред. Киев, 1907–1909.
13. Словник української мови: в 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
14. Украинские народные думы / изд. подгот. Б.Н. Кирдан ; отв. ред. серии «Эпос народов СССР» А.А. Петросян ; отв. ред. тома В.М. Гацак ; вст. ст. Б.П. Кирдана. Москва : Наука, 1972. 560 с.
15. Українські народні думи та історичні пісні / Академія наук Української РСР, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ; упор.: П.Д. Павлій, М.С. Родіна, М.П. Стельмах ; за ред. М.Т. Рильського, К.Г. Гуслистого ; іл. М.Г. Дерегуса ; вст. стаття П.Д. Павлія. Київ : Вид-во АН УРСР, 1955. 660 с.

REFERENCES:

1. Vashchenko V.S. (1958) Stylistychni yavyshcha v ukrayins'kiy movi. – Chast. 1. Kharkiv: Vyd-vo Khark. un-tu, 228 p.
2. Dotsenko M.T. (1961) Slavistychnе movoznavstvo pro slovoskladannya u slov'yans'kykh movakh ta yoho rozvytok [Ukrayins'ka mova i literatura v shkoli], 1961, № 4, p. 20-26.
3. Dumy (1959) [Red. M. V. Sydorenko; khud. oform. I. P. Khotinko], K.: Zhovten, 187 p.
4. Yermolenko S.Y. (1987) Fol'klor i literaturna mova K.: Naukova dumka, 1987, 242 p.
5. Zhuravl'ova N.M. (1984) Struktura ta stylistychna rol' skladnykh imennykiv u narodnopisenniy movi [Ukrayins'ka mova i literatura v shkoli], 1984, № 12, p. 36-42.
6. Koval' A.P. Praktychna stylistyka suchasnoyi ukrayins'koyi movy, K.: Vyshcha shkola, 1978, 376 p.
7. Kurylo O. (2004) Uvahy do suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy. K.: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 2004, 303 p.
8. Ponomariv O. D. (2000) Stylistyka suchasnoyi ukrayins'koyi movy. Ternopil: Navch. knyha – Bohdan, 2000, 248 p.
9. Potebnya A.A. (1968) Yz zapysok po russkoy hrammatyke . M.: Prosveshchenye, 1968, T. 3, 552 p.
10. Slovar' ukraynskoho yazyka za red. B. D. Hrinchenka. Kyev, 1907-1909. T. I-III.
11. Slovnyk ukrayins'koyi movy: V 11-ty t., K.: Naukova dumka, 1970-1980.
12. Ukraynskye narodnye dumy [Yzd. podhot. B.N. Kyrdan; отв. red. seryy «Épos narodov SSSR» A.A. Petrosyan; отв. red. toma V.M. Hatsak; vst. st. B.P. Kyrdana], M.: Nauka, 1972, 560 p.
13. Ukrayins'ki narodni dumy ta istorychni pisni / [Akademiya nauk Ukrayins'koyi RSR, Instytut mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnohrafyyi / Upor.: P.D. Pavliy, M.S. Rodina, M.P. Stel'makh; Za red. M.T. Ryl's'koho, K.H. Huslystoho; il. M.H. Derehusa; vst. stattya P.D. Pavliya], K.: Vyd-vo AN URSR, 1955, 660 p.

Стаття надійшла до редакції 30.07.2019.
The article was received 30 July 2019